

Per-Olof Mattson

Arbetarlitteraturens besiktningsman

Publicerad i röda rummet 3-4/2019

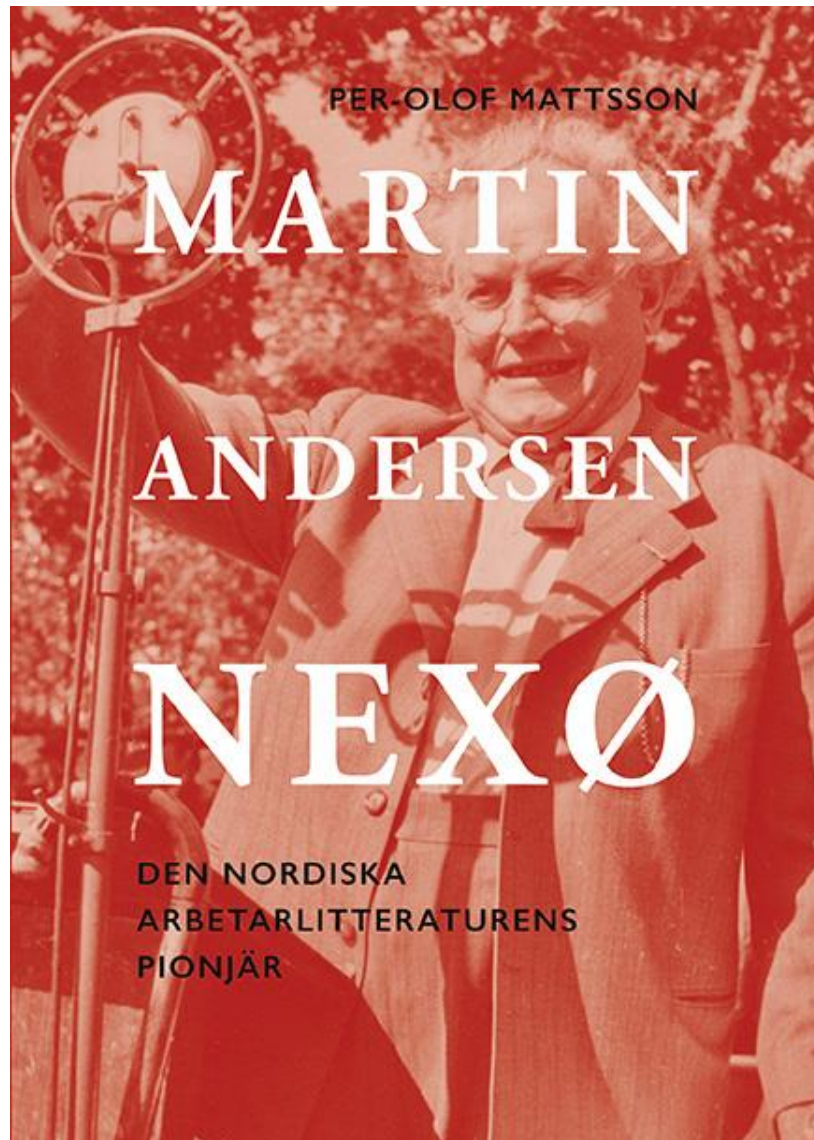
1930-talet kom att bli den svenska arbetarlitteraturens genombrottstid, då författare som Jan Fridegård, Ivar Lo Johansson, Eyvind Johnson och Moa Martinsson nådde ut till en allt större läsekrets. Alla dessa var i mer eller mindre grad vara påverkade av Martin Andersen-Nexö. Vem var denne danske proletärförfattare och varför blev hans verk något av en måttstock inom arbetarlitteraturen? Per-Olof Mattsson tecknar ett porträtt.



Lars Furuland framhåller i standardverket *Svensk arbetarlitteratur* (2006) att den danske författaren Martin Andersen Nexø blev en ”förebild av särskilt stor betydelse i Norden och Europa” (s. 29). Philippe Bouquet, fransk professor och översättare av svensk arbetarlitteratur, går i *Spaden och pennan* (1990) ännu längre och kallar Nexø ”proletärlitteraturens verkliga skapare” (s. 26).

Andersen Nexø var emellertid inte den enda förebilden. Jack London var en mycket läst författare i Sverige för hundra år sedan. Huvudkaraktären i hans roman *Martin Eden* (1909) är en arbetare som med hjälp av välvilja från rika gynnare vandrar vägen mot författarskap. Ivar Lo-Johansson kallar den i romanen *Kungsgatan* (1935) för ”autodidakternas bibel”. Många självbiografiska romaner av svenska arbetärförfattare gestaltar just detta, arbetaren som frigör sig genom att bli författare. Andersen Nexøs stora roman *Pelle Erobreren* (1906–1910) i fyra

delar kan sägas representera ett annat och motsatt spår i arbetarlitteraturen. Den svenska översättningen, *Pelle Erövraren*, publicerades 1911–1912 som följetong i dagstidningen *Socialdemokraten*, på initiativ av Hjalmar Branting, den svenska socialdemokratins ledare vid den tiden. Översättningen gjordes av Vera von Kroemer, dotter till Brantings hustru, författaren Anna Branting.



Per-Olof Mattsson har skrivit en biografi över Nexø: *Martin Andersen Nexø – Den nordiska arbetarlitteraturens pionjär* (Ellerströms, 2017) *

Om Jack Londons Martin representerar den individuella vägen ut ur tillvaron som arbetare, står Andersen Nexøs roman som exempel på motsatsen. Hjälten i hans romanprojekt, Pelle, blir ledare i den danska arbetarrörelsen, men han har en följeslagare, Morten, som kommenterar och kritiserar. Morten vill bli författare och när läsaren når sista sidan berättar Morten att han nu vet vad han ska skriva och det är just den bok som läsaren håller i handen. Morten släpper aldrig banden till arbetarklassen. I det avseendet framstår Martin och Morten som motpoler till varandra. Det är inte någon naturlag att den individuella frigörelsen står i motsättning till den kollektiva, men det är så de har representerats i litteraturen.

* Se [Recensioner av Martin Andersen Nexø – den nordiska arbetarlitteraturens pionjär](#)

Mats Rehn diskuterar Martin kontra Morten i sin avhandling *Jack London i Sverige* (1974). Han ser avgörande skillnader mellan de två: ”Mortens reflektioner om arbetarnas och sin egen sociala klättring är anmärkningsvärda, därför att de utgör kontraster till Martin Edens ego-centriska karriärism. Morten vill att studerade arbetare ska stanna i sin klass, såsom ledare och organisatörer.” (s. 232 f) Morten gestaltas, till skillnad från Martin, som ”ideologiskt medveten”: ”Morten vill skriva om och för arbetarklassen”. Det finns alltså en grundläggande skillnad mellan de två verken.

Morten återkommer i flera romaner av Nexø. I *Ditte Menneskebarn* (1917–1921; sv. övers. *Ditte människobarn*) är han mycket kritisk till sin forna förebild Pelles reformistiska utveckling och söker sig till de unga radikalerna, syndikalister och vänstersocialister.

Den arbetarlitterära traditionen konstitueras

Den svenska arbetarlitteraturen konstituerades när litteraturhistorikern Rickard Steffen införlivade ett antal arbetarförfattare med den svenska nationallitteraturen i början av 1920-talet.¹ De inom forskningen och sedan i allmänhet accepterade kriterierna, och de kriterierna har stått sig, har varit att författaren ska ha en bakgrund i eller erfarenheter av arbetarklassens tillvaro och skriva om arbetarklassen. Däremot fanns inget politiskt kriterium, vilket tillkommit senare.

I och med att det handlade om integrering i den svenska nationallitteraturen hamnade författare på andra språk utanför. Det handlade om betydande förebilder, som Zola, Gorkij, Upton Sinclair, Jack London och Andersen Nexø. Ändå blev Nexø, som han kom att kallas även i Sverige från början av 1920-talet, en förebild, ett riktmärke, i traditionen. Redan då fanns det de som menade att Nexø hade en speciell ställning.

Den kände kritikern Ivan Pauli i socialdemokratiska *Arbetet* (27/12 1921) i Malmö formulerade det som skulle upprepas av många andra. Pauli förstod att de författare som räknades till arbetarförfattarna ”i regel” ”undanbett sig benämningen”, ”ty den passade icke för dem”. I Sverige fanns det inte ”någon, som helt och fullt gör skäl för det namnet”. I Danmark däremot fanns det ”en proletärdiktare av Guds nåde, en som är diktare ut i fingerspetsarna utan att därför ha glömt, att han varit proletär, och att hans klassbröder ännu sucka i mörkret på andra sidan den mur, han själv av en tillfällighet lyckats överstiga. Han heter Martin Andersen Nexø.”

Den skånska arbetarrörelsen tog sig an Nexøs författarskap med öppna armar. Nästan alla böcker i svensk översättning fram till 1940-talet publicerades av förlaget Framtiden i Malmö, som var knutet till *Arbetet*. I *Arbetet* publicerades många av Nexøs noveller, men också hans artiklar. Även efter att Nexø anslutit sig till stalinismen i samband med nazisternas maktövertagande i Tyskland 1933 publicerades en del av hans artiklar, först i *Arbetet* och först därefter i det danska kommunistpartiets *Arbejderbladet*. Det nära bandet till *Arbetet* bröts först i och med Nexøs stöd till det sovjetiska anfallet på Finland hösten 1939.

Nexø kritiserar

Nexøs roll i svensk arbetarlitteratur var speciell: han var bekant med och hade nära relationer till flera svenska arbetarförfattare, men han var ofta mycket kritisk till deras verk.

Under 1930- och 1940-talet blev han en vida känd person och författare i svensk arbetarrörelse. Höjdpunkten kom under andra världskriget när han som flykting undan den tyska

¹ Om hur traditionen konstruerades, se mina ”Konstruktionen av en svensk arbetarlitterär tradition”, i *”inte kan jag berätta allas historia?”. Föreställningar om nordisk arbetarlitteratur*. Red. Beata Agrell m.fl. Göteborgs universitet 2016, s. 19–34 och ”En paradoxal gest. Inkludering och exkludering när den arbetarlitterära traditionen konstituerades i Sverige”, i *Hva er arbejderlitteratur? Begrebsbrug, kartlegging og forsknings-tradisjon*. Red. Christine Hamm m.fl. Bergen 2017, s. 103–119.

ockupationen av Danmark kom till Sverige. Det var också där hans 75-årsdag firades med pompa och ståt på Skansen den 23 juni 1944.

När Nexø kom till Stockholm i mitten av december 1933 kom presskonferensen att handla om svenska författare. Han läxade upp alla utom Moa Martinson, som just debuterat med *Kvinnor och äppelträd*. I två utförliga referat av Nexøs kritik skisserade han den stora fara som hotade. ”Det finns en fara, en stor fara som lurar på alla våra proletärförfattare just nu. Det är estetik. Blir de gripna av den, vilket ofta händer, då är allt hopp ute. Då är det inte längre en proletärförfattare vi har att göra med – utan en artist.” (*Dagens Nyheter* 15/12 1933)

Journalisten underströk tyngden i kritiken genom att framhålla Nexøs speciella ställning: ”Då han säger att proletärförfattarna inte äro som de skola vara, då är det sant, ty vem skulle veta det om inte Skandinaviens första, riktiga proletärförfattare.” Han var alltså inte bara pionjären, han var också den ”riktiga” proletärförfattaren, ett av många exempel på hur Nexø sågs som en måttstock.

Nexø fick en fråga om den unga svenska dikten och inledde med att lovorda Moa Martinsons bok som ”en av de märkligaste debuter, som gjorts i Norden under senare år” (*Socialdemokraten* 15/12 1933). Romanen var ”något av det fullödiggaste av det jag läst i ung svensk litteratur”, menade han. Andra fick en hård dom: ”många utav dem synas mig vara mer artister än skapande konstnärer. De slå saltomortaler uppe i kupolen på konstens tempel. De äro eleganta, smidiga och oerhört skickliga.” Domen föll både över ”borgerliga” författare och de unga proletärförfattare ”som hålla på att sugas in i en borgerlig livsriktning”.

I *Dagens Nyheter* (16/12 1933) passade man på att konfrontera tre författare vilka räknades som proletärförfattare med hans uttalanden. Alla tre var skeptiska, mest skeptisk var Lo-Johansson, som inledde med att ställa sig i ”bestämd opposition” mot Nexø ”i det här fallet”. Han ville inte fränkänna Nexøs uppfattning all betydelse, men den var ändå ”felaktig och efterbliven”. Nexø ”förblandar på det mest okomplicerade sätt dikt och sociologi, konst och arbetarrörelse, och hela problemet är alldeles uppåt väggarna upplagt”.

Lo-Johansson förnekade att det skulle finnas proletärförfattare i Sverige ”i den mening som Nexø åsyftar”. När begreppet präglades fanns de, ”men nu ha vi i stället fått ordentliga författare”, menade han. Lo-Johansson försvarade författarens yrkeskunskaper och avslutade med, vilket kan förvåna den som tror att han ständigt vandrat längs arbetarlitteraturens raka väg, att förespråka att ”ordet proletärförfattare” borde avskaffas: ”Det är ett begrepp utan motsvarighet i verkligheten och som bör försvinna fortast möjligt.” Rudolf Värnlund instämde delvis i Nexøs varningar men menade att han var fel ute och att det var ”ett fel, även när det kommer från en så imponerande man som Nexø, när man generellt talar om proletärförfattare som en enhetlig grupp, som skall hålla sig till det ena eller det andra”. Det fanns inte så många ”proletärförfattare” som höll fast vid ”arbetarklassen som motivkrets”, och de var definitivt inte ”estetiserande”, hävdade han. De som ”syssla med andra motiv”, och som ”nått en mycket stor formell skicklighet”, följde bara sin ”art och läggning”.

Den tredje författaren, Erik Asklund, satte citationstecken runt ”proletärförfattarna”. Han menade att kritikerna dragit upp en skenbar gräns mellan ”de proletära och de icke proletära” författarna. Asklund såg en väsentlig skillnad mellan ”en föregående generations proletärförfattare och en nuvarande”, och att de förra inte hade haft ”dessa stilistiska och estetiska krav” och därför hade deras kamp blivit svårare. Även om Asklund såg Nexø som ”[d] en skandinaviska proletärlitteraturens grand old man”, höll han inte med om att man behövde oroa sig för de yngres intresse för estetik. Han såg tvärtom framgångarna för sin egen generation som resultat av just estetisk medvetenhet. De tidigare arbetarförfattarna hade i hög grad saknat detta, men det hade nu justerats: ”Det är numera inte bara stoffet, miljön, ursprunget som anger värdet av deras skapande, utan också en form av litterär personlighet, vars uttryck i de bästa fallen visat sig vara en bestående insats i vår litteratur.”

Nexø fick alltså svar på tal, men även senare var han mycket sträng i sin bedömning av svenska arbetarförfattare. I ett brev till Josef Kjellgren 1945 skrev han att det bara var Moa Martinson och Kjellgren som bröt med den ”den literære svenske Akademisme”, som han menade dominerade även bland arbetarförfattarna.²

Eyvind Johnsons dialog med Nexø

Ett annat exempel på hur Nexø influerade svenska författare är fem romaner av Eyvind Johnson under 1930-talet. I dem uppträder en svensk motsvarighet till Morten. I den första, *Avsked till Hamlet* (1930), presenteras Ansgar Mårten Torpare. Hans pappa är både skomakare och stensättare; ett märkligt sammanträffande eftersom Nexø's far var just stensättare och Nexø själv, liksom romanens Pelle, hade gått i skomakarlära.

Under rubriken ”Ur Pelles papper: Möte med Hamlet” (s. 165–192) för en viss Pelle ordet. Han berättar hur Mårtens tankar klarnat och hur han formulerat en positiv tro: ”Det viktigaste kulturmomentet just nu är arbetarrörelsen” (s. 189). Pelle avslutar manuset med att konstatera att Mårten, åtminstone delvis, har lämnat sin vacklande position: ”Jag tänkte i den stunden på hur olika hans ansikte var nu mot när han kom. Han har gått här många månader, tänkte jag, och funderat på nånting, som han nu fått en smula klarhet i.” (s. 192)

Mårten Torpare blir aldrig huvudkaraktär men spelar ändå en viktig roll. I den sista av de fem romanerna summeras hans roll: ”Jag har passerat genom flera böcker där jag nästan varit huvudperson: men en huvudperson som står bredvid författaren och betraktar det han betraktar och försöker se med hans ögon.” (*Soldatens återkomst*, s. 200)

Mårten går längst i sin socialistiska övertygelse i *Nattövning* (1938): ”Den enade arbetarrörelsen i socialistisk mening är det enda möjliga medlet till världens frälsning. Socialismen blir till slut den enda förnuftiga lösningen för den framtid vi kan överblicka.” (s. 238) Här upprepas också de ord från Matteusevangeliet som Nexø själv ofta citerade: ”Ta allt det du har och ge det till de fattiga...”. På det här sättet upprättas relationer mellan Mårten Torpare och Nexø's Morten på flera nivåer.

Mårtens brottnig med politiken avslutas i *Soldatens återkomst* 1940 där han identifierar socialismen med Ryssland: ”Ryssland kan kanske rädda världen.” Men hans vän Sten, före detta författare och frivillig i Spanien, Finland och Norge, säger emot och det blir Sten som får formulera Johnsons nya hållning. Nu handlar det om Asien kontra Västeuropa: ”bakom allt vad Ryssland gör ligger ändå ett Asien och trycker” (s. 33). Hans slutsats blir att ”Ryssland har haft sin möjlighet men försummat den.” I jämförelse med vad Norden kan åstadkomma, har de inget att erbjuda: ”De har inte skapat något *bättre*. Allt de har visat oss är *sämre*.” (s. 223)

Det är ingen tillfällighet att Mårten och Morten uppträder både hos Nexø och hos Johnson i romaner där en diskussion förs om politik. Det finns fler beröringspunkter och Mårten bör utan tvivel ses som en svensk motsvarighet till Morten. Nexø godkände själv Mårten i ett brev till Johnson 1939. Han var förtjust i tendensen i *Nattövning* men noterade också Torpares roll på ett intressant sätt. Johnson hade, enligt Nexø, haft ”det konstneriske Mod at lægge det, du vil sige vor Tid, i en Digers Mund”. En diktare som inte är ”Skönand” utan ”Kæmper” måste vara som Mårten Torpare, menade Nexø. Resonemanget avslutades med att han konstaterade att Johnson i Mårten hade rest ”et smukt Monument” till sig själv och sina ”Vaabenkamerater”.³

Även om Nexø's och Johnsons vägar gick åt skilda håll hösten 1939, bevarade de respekten för varandra. Johnson polemiserade stillsamt mot Nexø ett par gånger medan Nexø avstod.

² Brev till Josef Kjellgren 19/7 1945 (nr 682), i *Breve fra Martin Andersen Nexø*. III. 1937–1954. Red. Børge Houmann (1972), s. 267.

³ Brev till Eyvind Johnson 29/1 1939 i Bonniers arkiv.

Johnson angrep istället Moa Martinson med mördande ironi och Nexøs danska kollega och partikamrat Hans Kirk angrep Johnson.⁴

Under flera årtionden var Nexø måttstocken i svensk arbetarlitteratur. Författare och kritiker förhöll sig aktivt till honom. Även Ivar Lo-Johansson ville gärna framstå som nära vän till den berömde Nexø, vilket är en överdrift. De svenska författare som Nexø kände sig mest befryndad med, till stor del av politiska skäl, var Moa Martinson och Josef Kjellgren.⁵ Den som främst på ett produktivt sätt lät sig influeras av Nexøs verk var dock Eyvind Johnson.



Nexø på 76-årsdagen 26 juni 1945

Lästips

Nexø var inte bara en utomordentlig arbetarförfattare, utan också en förhärdad stalinist som försvarade allt som den stalinistiska regimen företog sig. För exempel på detta, se artikelsamlingen [Stalinisten Martin Andersen Nexø](#) som utgörs av artiklar där Nexø går i god för skådeprocesserna i Moskva (1936-38), där ledande bolsjeviker åtalades och dömdes för de mest absurda brott.

⁴ Eyvind Johnson, "Svar på ett brev", *Uppbåd för dessa* (1939), s. 12 f och Hans K[irk], "Desertörer", *Arbejderbladet* 5/1 1941 (på svenska: "Litterära desertörer. En dansk röst om fallen Johnson och Martinsson", *Ny Dag* 3/3 1941).

⁵ Den bok med hyllningar som sammanställdes till 75-årsdagen, *Mot ljuset* (1944), redigerades av Kjellgren. Nexø skrev också ett förord till en nyutgåva av Kjellgrens roman *Människor kring en bro* som dock aldrig publicerades (se "Nexø om Kjellgren", *Ny Dag* 20/4 1948).